

GOLDZIHER

A Muhammedan Jogtudomany

Eredeterol

1884

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL
SZERKESZTI
GYULAI PÁL
OSZTÁLYTITKÁR.
XI. KÖTET. VIII. SZÁM. 1883.

A MUHAMMEDÁN JOGTUDOMÁNY EREDETÉRŐL.

GOLDZIHER IGNÁCZ
L. TAGTÓL.

Ára [illegible]

BUDAPEST, 1884.
A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.
(Az Akadémia épületében.)

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. Télfy Ivántól. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvkönyvhöz. Télfy Ivántól. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentirásról. Tárkányi J. Bélától. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. Szász Károlytól. 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetébőlAkadémiánk feladása Toldy Ferencztől. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. Vámbéry Armintól. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Gelije Katona István főleg mint nyelvész. Imre Sándortól. 1869. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Bartalus Istvántól. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen színdarabjai 1550—59.—2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. — 3. Baldi Magyar-Olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szenczi Molnár Albert 1574—1633). Toldy Ferencztől. 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. Brassai Sámueltől. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-austriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól. Bartalus Istvántól. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legujabban érkezett négy Corvin-codexről. Mátray Gábor l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikai felfogásról. Székfoglaló. Szász Károly r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. Joannovics Gy. l. tagtól 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmü szók értelmezéséhez, Finaly Henrik l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. Télfy Iván lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. Zichy Antal l. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Ujabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. herczegnő, mint ethikai iró. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szótárkája 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növénytani névtár XVII. és XVIII. századbeli párhuzamokkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Besenyei előtt) Toldy Ferencz r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzókról és megjelölésök módjairól. Gr. Kuun Géza lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtegetések. Szilády Áron l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. Szénássy Sándor l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A defterekről. Szilády Áron lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. Szvorényi József lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 kr.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázói után. Brassai Sámuel r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Cséri János Barczai Ákos fejedelemhez benyujtott terve a magyar hazában felállitandó első tudományos egyetem ügyében Szabó Károly r. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — III. Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. Szabó Imre t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló Vadnai Károly l. tagtól. 1873 64 l. 20 kr. — V. Emlékbeszéd Engel József felett. Fináły Henrik l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetről, tekintettel a magyar ősköltészetre. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékbeszéd Schleicher Ágost. külső l. tag felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. Goldziher Ignácztó 1873 64 l. 30 kr. — IX. Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. Riedl Szende l. tagtól 1873. 12. l. 10 kr. —X. Adalékok Krim történetéhez. Gr. Kuun Géza l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. Riedl Szende. l. tagtól 51 l. 20 kr.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. Szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit roszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. Brassai Sámuel r. tagtól 1874. 151 l. 40 kr. — II. Szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól.

A

MUHAMMEDÁN JOGTUDOMÁNY

EREDETÉRŐL.

GOLDZIHER IGNÁCZ

L. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1884.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

Budapest, 1881. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A muhammedán jogtudomány eredetéről.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1884. január 7-én tartott ülésén.)

Az iszlám körében e vallásos rendszer létezésének tizenhárom évszázada alatt kifejlődött szellemi tevékenység egyik ága sem részesült olyan széles műveltetésben, mint az a tudomány, melyet a muhammedánok a legfőbb és legfontosabb tudománynak tartanak és »**Ilm al-Fikh**« elnevezéssel jelölnek meg. Ez elnevezést *muhammedán jognak* vagy *kánonjognak szoktták forditani,* de e forditás nem meriti ki az egész fogalmat és nem irja körűl az egész kört, melyet a *Fikh* magába zár. A *Fikh* ugyanis nemcsak az egyházi és polgári jog minden pontjára terjed ki, hanem szabályozza a vallásos szokások és observantiák legapróbb mozzanatait is. Minthogy igy a muhammedán élet legcsekélyebb részleteire is kiterjed, az iszlám legelső idejétől fogva nemcsak tudománynak, hanem *»a tudománynak«* is nevezték s minden egyéb ismeretet csakis mint neki szolgáló segédtudományt becsültek meg és fontosságát a szerint mérlegelték, a mint »a tudomány« alapos kifejtésében több vagy kevesebb hasznot hajt, több vagy kevesebb segélyt nyujt.

E tudomány az, mely egészen a legújabb időkig a muhammedán nevelés alapját és czélját képezi, melynek legelső elemei felé fordul a legelemiebb oktatás és melynek sokágu tárgyalása képezi a mecsetbeli főiskolák foglalkozásának középpontját. Ha a muhammedán ember »tudósok«-ról ('ulemâ) szól, akkor egészen a mai napig a kánoni tudósokat érti ez elnevezésen. Páratlan gazdagságu és terjedelmü az az irodalom, melyet a muhammedán vallásra tért összes nemzetek közös munkája e tudományban megteremtett. A muhammedán törvény már az iszlám második századában megérte *codificátióját* és azóta a

létesült codexeket szüntelen fejlesztették, magyarázták, alkalmazták. Már egyébütt szólottam a muhammedán jog fejlődésének különböző irányairól és e fejlődés alkalmával létrejött különféle egyenlő rangú és tekintélyü iskolákról.[1]) Ez előadásom czélja visszamenni ez iskolák keletkezésének legelső csiráira: a *muhammedán* jogtudomány eredetére.

I.

Ha az előrebocsátottak után azon körülmény fonalán indulunk, hogy az iszlám legelső keletkezése óta mily nagy szerepet visz a muhammedán társadalomban a »Fikh«, úgy könnyen azon téves nézetre juthatunk, hogy a »Fikh« az arab szellem sajátlagos terméke, hogy azt, legalább főfő-elveire nézve, önnön magából fejtette ki, hogy a törvény rendszerének alkotása nem kivülről reá ható befolyásnak eredménye. És tényleg a »Fikh« eredetiségének tana az, melyet a keleti kultúrtörténetnek fő képviselői vallanak, vagy ha nem is vallják, legalább nem elleneznek. Lég magasából nézve, olyannak is látszik a dolog. Csak egy iró szavait akarom e tekintetben idézni, olyanét, kit a sémi civilisatióra nézve az uralkodó eszmék tolmácsa vagy szószólójakép szoktunk tekinteni. »Azt hiszszük, — ugymond Renan — hogy az arabokra hatott görög befolyás feltevése csak a philosophiára és a természettudományokra nézve áll, még pedig a Kr. u. IX. századot tekintve. Ezen befolyást megelőzőleg és e befolyás körén kivül, az arabok a VII. század vége, de különösen a VIII. század eleje óta saját szellemökből (de leur propre génie) a speculativ tudomány egész ágait fejlesztették, mint p. o. a grammatikát, (nahu), a theologiát (kelâm) és a törvénytudományt (fikh); sajátképen szólva, ez a scholastikus szellem fellépése a semiticus népek közt.[2]) Mint e szavakból látjuk, Renan a grammatikán és theologián kivül — de még ezekre nézve is kétely fér Re-

---

[1]) *Az Iszlám*, 166—170. lap.

[2]) *Histoire générale et systéme comparé des langues sémitiques* (4. kiadás) 380. lap.

nan állításához [1]) — a »Fikh«et az arab szellem sajátlagos termékének nevezi, az arab genius tulajdonának, melynek létesülésében nincsen kezdeményező része egyéb idegen kulturának, mely, mint sok egyéb téren az arab népre hatott és e hatás által szellemi életének fontos mozzanatait ébresztette fel benne, melyeket aztán az őt jellemző receptiv tehetségnél fogva [2]) nemzeti geniusa szerint feldolgozott, és teljesen sajátjává tett.

E felfogás ellen, egyelőre negativ irányban, számos érvet lehetne felhozni. Csak egynéhánynyal akarom e helyen beérni, mielőtt saját nézetem előadásához és ennek pozitiv bebizonyításához fognék. *Első* sorban a muhammedán jog eredeti arab természetének feltevése mellett alig érthető az a tény, hogy a muhammedán törvénykezésnek tiszta arab alapon álló első kisérlete (a korán és a legrégibb authentikus hagyományok) épen jogi tekintetben oly hiányos és fogyatékos, hogy a polgári élet legprimitivebb viszonyai között sem lehetne pusztán az ő segítségökkel és az ő utmutatásuk szerint itélni, minthogy mindennapi kérdésekre nézve cserben hagynak és csak oly alkalmakra nézve tartalmaznak döntő nyilatkozatokat, melyek Muhammednek véletlenül utjába kerültek.[3]) És ez igen természetes, mert, és ez *második* érvünk, az arab népnek iszlám-előtti kulturviszonyaiban nem voltak meg azok az előzmények, melyekből a törvénytudománynak hirtelen kipattanása megmagyarázható volna. Egy kis szokásjogra meg a beduin életviszonyokkal összefüggő, leginkább az üldözötteknek oltalmazására, a törzseknek egymáshoz való viszonyára és a clientelára vonatkozó néhány többé-kevesbbé határozott tételeken kivül [4]) alig voltak positiv társadalmi szabályaik. Esetről esetre a törzsek és al-

---

[1]) A grammatikát tekintve, e nézet tarthatatlanságát kifejtettem *Nyelvtudományi közlemények* XIV. kötet (1878) 311—318. lapokon (*A nyelvtudomány történetéről az araboknál* 7—14. l. különlenyomat) V. ö. *Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft* XXXIV. köt. 375. lapját. Minthogy az emlitett helyeken található fejtegetés jelen tárgyunkra is fontossággal bír, annak tekintetbevételére kérem az olvasót.

[2]) *Egyetemes philologiai közlöny* I. kötet (1877) 23. l.

[3]) Lásd *Az Iszlám.* 106. lap.

[4]) Ilyenekről értekeztem a *Zeitschr. für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* XIII. kötete (1881.) 252 és kk. lapjain.

sóbb osztályai szövetkezés (hilf) által szabályozták egymáshoz való viszonyaikat. Mikép is lehetett volna törvény ott, a hol állandó társadalmi viszonyok nem léteztek? A nomád életmód nem a szabott intézmények, az institutiók talaja.

És tényleg az iszlám fellépése előtt az arabok között nem találunk még oly jogi tételeket sem, melyeket a római vagy germán stb. jog legeslegelső kezdeteivel lehetne összehasonlítani, és mely későbbi jogfejlődésnek alapúl szolgálhatott volna. — És végre *harmadszor* a muhammedán jog müvelése nem is az arab félszigeten indult meg. A medinai muhammedánok és azok, kik e kör közvetetlen hatása alatt állottak, az iszlám pietisztikus oldalát képviselték és a próféta szavainak s tetteinek kegyeletes őrzésével foglalkoztak. Az iszlám gondolatának bővítéséhez nem járultak; uj eszmékkel nem termékenyítették azt.

Az iszlám fejlődésének speculativ mozzanatai, és e körben a jognak fejlesztése is, nem az arab félsziget gondolkodóinak és uralkodóinak munkája. A muhammedán jogi iskolákat Szyriában és Mesopotámiában látjuk legelőször támadni, miután az iszlám egyrészt a byzanczi, másrészt a persa birodalom e tartományait magáévá hóditotta vala.

Ezek azon negativ mozzanatok, melyek a muhammedán jog arab eredetisége ellen felhozhatók. Emlitsük még azon tényt is, hogy mint *Kremer Alfréd* a muhammedán jog vázlatos előadása alkalmával több izben felhivta a figyelmet arra, hogy az iszlám törvényének épen sarkalatos tételei a római joggal teljes egyezést mutatnak fel [1]). Ugyanezen körülményt kiemeli *Van den Berg* hollandi tudós is a muhammedán birtokjogról irt könyvének [2]) több helyén. Kremernek úttörő munkája egyik legfényesebb fejezetében sikerült is kijelölni azon pontokat, melyekben a muhammedán jog a római jogból legtöbbet kölcsönzött és reá mutatni a muhammedán birodalom azon pontjaira, melyeken ily kölcsönzésekre legtöbb alkalom kinálkozott. Nem tartjuk ugyan eléggé bebizonyítottnak, hogy ily kölcsönzések

[1]) *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen.* I. köt. 9. fejezet.

[2]) *De Contractu »Do ut des« jure mohammedano* (Lugduni Batav. 1868.)

mint azt Kremer feltételezi, már az iszlám előtti időkben is előfordultak légyen az arabok részéről, közvetítve azon élénk kereskedelmi összeköttetés által, mely már akkor a római birodalom és az arab kereskedelmi középpontok között létezett. Sőt most reá mutathatunk arra is, hogy egy görög nyelven ismeretes délarab (ugynevezett himjári) törvénygyüjtemény, melyet Hammer-Purgstall *Arab irodalomtörténete* első kötetében közöl, [1]) valószinüleg csak apokryph koholmány [2]). De ha e kölcsönzések nem is nyulnak vissza az iszlámot megelőző időkbe, mindenesetre tagadhatatlan, hogy az iszlám utáni időben reájok szorultak a jogfejlődési előzmények nélkül szükölködő arabok. Hogy e kölcsönzések mily felszinesen történtek, arra nézve meg nem állhatom, hogy Kremer egyik klasszikus példáját ne idézzem. A muhammedán jog szerint ugyanis a gyámság határideje (cura minorum) a gyámság alá helyezett kiskorú egyén 25. életéveig terjed. Már pedig a keleti ember physikai fejlődését vévén mértékül, a muhammedán jog rendesen már a 15. életévet tekinti a kiskoruság határának; hisz tizenötéves ember már családot is szokott alapítani. A cura minorum-nak a 25-ik életévig való kiterjesztése egyenesen a római jogból való átkölcsönzésre vall, melyet még saját éghajlati viszonyaikhoz sem alkalmaztak az arabok. [3]) A Kremer által felhozott adatokhoz hozzá tehetnénk még egy tényt, melyet a muhammedán hóditásokról szóló legrégibb forrásból, Al-Balâdori munkájából meritek, és mely erős világot vet azon méltánylásra, melylyel az arabok az idegen népek jogi institutiói iránt viseltettek. Abû Jûszuf, (a muhammedán jog egyik legrégibb tekintélye (meghalt a hidsra 182. évében) igy szól: Ha valamely meghóditott tartományban egy régi nem-arab institutió áll fenn, melyet az iszlám sem meg nem változtatott, sem pedig el nem törölt, és a hivők az imámtól azon körülmény ellen emelnének panaszt, hogy e régi intézmény az ő érdekeiket meg-

---

[1]) *Literaturgeschichte der Araber* I. köt. végén.

[2]) *Nöldeke, Geschichte der Araber und Perser zur Zeit der Sassaniden* 175. lap.

[3]) *Kremer* i. h. 532. lap.

károsítja, akkor az imámnak nincsen jogában a régi törvényt megváltoztatni [1]).

Kremertől függetlenül újabb időben némely franczia tudósok, kik az algieri gyarmatokra való gyakorlati tekintetekből nagyon sokat foglalkoznak a muhammedánok jogi rendszerével, szolgáltattak adatokat a muhammedán jognak a rómaival való összefüggésére nézve. Igy nevezetesen 1878-ban egy névtelenül megjelent munka szerzője [2]), kinek gondolatmenetét *Henry Hugues*, az algieri törvényszék mellett működő egyik tanácsos fejti ki bővebben [3]). De akadnak másrészt olyan tudósok is, kik a két rendbeli jog különböző természetéből kiindulva, ez összefüggést kicsinybe veszik vagy egyátalán tagadják. Igy p. o. *Dareste* azon eredményre jut, hogy — ha egyátalán a nyugati civilisatiónak volt befolyása az arab jog létesítésére — úgy inkább az egyházjognak volt ily befolyása, nem pedig a világi jognak. [4])

II.

Az általunk felvetett kérdésre nézve azonban nem annak a ténynek a felderítése bír fontossággal: hogy a muhammedán törvény egyes tételei mutatnak-e rokonságot egyéb társadalmak, a mi esetünkben a római jog alapján fejlődött társadalmak törvényeivel? Mert itt nem az a kérdés, hogy egészen elszigetelt s az akkori nem-muhammedán társadalommal teljes ellentétben álló törvényeket hozott-e az iszlám, vagy pedig elsajátított-e egyet-mást azon népek törvényeiből s institutióiból, a melyekkel historiai utjában békés vagy háborús összeköttetésbe került? És e tekintetben majd csak nem természetesnek kell tartanunk, hogy midőn p. o. az arab hódító nép a byzánczi birodalom egyik virágzó tartományát meghódítja, melynek jogi

[1]) *Al-Baládorî Liber expugnationis regionum ed. De Goeje.* (Lugd. Batav. 1866.) p. 448.

[2]) *Une question de droit mixte* (Alger 1878.)

[3]) *Les origines du droit musulman* (*La France judiciaire* czimü folyóirat 1880-iki folyama 165—172. lapjain.)

[4]) *Journal des Savants* 1882. 252—265. lapjain.

viszonyai sok századdos fejlődésen alapulnak, midőn azon kérdés elé volt már most állítva, hogy e tartományt, melynek történelmi előzményeit a hódítás le nem rombolhatta, miképen lehet a khalifa birodalma számára megtartani; hogy — mondom — a meghódított nép magánjogi intézményeiből el *kellett* egyetmást sajátítania, még pedig annál is inkább kellett ezt tennie, minthogy a hódító maga nem fejlesztett volt oly törvényeket, melyeket azok helyébe állíthat vala, ha eltörli őket. Hogy mily terjedelmű volt e kölcsönvétel, annak kimutatása nem tartozik ez értekezésem keretébe.

Itt a kérdés a törvényalkotás fejlődésének még primitivebb elemeire vonatkozik, arra a kérdésre ugyanis, hogy a muhammedánok a törvényalkotási módszert, a jogforrások meghatározását és azoknak használatát, szóval a jogi methodologiát melyet oly finoman kiképeztek, a magok szelleméből alkották-e, vagy pedig a jogtudomány keletkezésének ez alapelemeit kívülről vették-e át? Mint láttuk, Renan és azok, kik vele egy nézeten vannak, az arab genius szüleményének mondják. Én nem hihetem annak, sőt azt a nézetet vitatom, hogy a törvényalkotás gondolatának s az e gondolatból fejlődött rendszernek legelső elemeit is, tehát nem csupán egyes positiv törvényeket, hanem a jog lehozásának módszerét is idegen körből kölcsönözték az arabok.

Még pedig az a meggyőződésem, hogy a muhammedán jogi iskolák azt a rendszert, mely szerint ők jogforrásaikat meghatározták és azokból törvényeket vontak le, egyenesen a *római jogból* kölcsönözték, és hogy annak a széles tanulmánynak alapjai, melyekkel még a jelenkor muhammedán tudósai is mecseteikben foglalkoznak, nem arab talajon keresendők, hanem az arabok által meghódított népek kulturájában.

Csak egész általában bocsátkozhatunk e tétel igazságának kimutatásába, és e czélra hadd lássuk: a muhammedán jogtan miket határoz jogforrásoknak? Ugy gondolom, már ezeknek puszta elősorolása is szembeszökővé teszi a római joggal való teljes egyezésöket.

III.

A legrégibb muhammedán jog, alkotó elemeit tekintve a következő alapokon épült fel. Mindenekelőtt az iszlám előtti arabok szokásaival kellett számolnia. Ezek közül az iszlám némelyet egyenesen eltörölt, mint a maga erkölcsi rendszerével meg nem egyezőt, vele ellentétben állót; másokat teljesen fentartott és az isteni kinyilatkoztatás tekintélyével támogatott; túlnyomó részöket (különösen a családi jogra vonatkozókat) átmódositotta, midőn az arabok féktelen felfogásából eredő szokásaikat bizonyos határok közé szoritotta, megkorlátolta. Ide tartozik a soknejűség, a repudium stb. A mint Muhammed tekintettel volt az arabszokásokra saját törvényeinek megalkotásában, úgy a későbbi muhammedán törvénytudósok a helyi *szokást* a meghóditott országokban, ott a hol az iszlámmal némiképen ki lehetett azt egyeztetni, mindig tisztelték; sőt sokan a jogforrások között is emlitik azt. Már az iszlám III. századában találkozunk az *'urf* műszóval; ez a szó jelöli a *szokásjog* fogalmát, melyről Al-Mukaddaszî a IV. században, mint a muhammedán jog egyik fontos alkató eleméről, és az V. században Huszejn Kádi, mint általánosan elismert jogforrásról szól [1]).

Ha a szokásjogot itten első helyen emlitem, úgy teszem ezt tekintettel a muhammedán jog történelmi alakulására. Muhammedán tudós csak utolsó helyen emlitené. Első helyen áll a *korán és a traditio* törvényhozó tartalma. Ezekből áll a muhammedán jog *jus scriptuma.* Eleintén csakis ezt tartották igaz és jogosult törvényforrásnak. Rajta kivül semmi egyebet nem ismertek el jogforrásnak. Ámde vele egyedül csak a tudósok boldogulhattak; a gyakorlat elé állított biró nem boldogult vele. Mert, mint már kiemeltem, vajmi sovány törvényhozás az a muhammedán *jus scriptum,* mely a mindennapi élet által nyujtott legközönségesebb esetekben sem ad utmutatást, tá-

---

[1]) Lásd az adatok kimeritő kimutatását munkámban: *Die Záhiriten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte. Beitrag zur Geschichte der muhammedanischen Theologie.* (Leipzig 1884.) 204—205. lapjain.

maszpontot biztos itélet hozatalára. E hiányon kétféle módon segítettek. A jogászok azon köre, mely abból a tételből indult ki, hogy a *jus scriptumon* kivül nincsen érvényes jogforrás, ott, a hol az írás cserben hagyta őket, *jus scriptumot* gyártott. Esetröl-esetre előhozott Muhammed nevében egy-egy *jogi dictumot* azzal, hogy ezt a próféta igy állapította meg, és hogy a csempészetnek kellő hitelt szerezzenek, eléje biggyesztettek egy úgynevezett *szanad*-ot, azaz »lánczolatot«, mely mindazon tekintélyeket sorolta elé, kiknek közvetítésével az szájról-szájra hagyományoztatott. Ez volt a hagyomány-hamisításnak és gyártásnak egyik legkedveltebb iránya. Ily eredetű a muhammedán jus scriptumnak egy jó része. A jogászok, kik vele éltek, magokat a *traditió hiveinek* nevezték.

De volt aztán egy másik kör is, mely a jus scriptum fogyatékosságán másképen akart segíteni. Ez a kör képviseli a tulajdonképi *jogi iskolát.* Csak vele születik meg sajátképen a muhammedán jog mint tudomány. Ez az iskola tagadta a jus scriptum kizárólagosságát és mellé, mint teljesen egyenlő rangu jogforrást, a *jus non scriptumot* rendeli. Ez volt a legelső lépés a muhammedán jog alakulására. Ugy hiszem, a jogforrások ilyetén kiegészítése nem *arab* gondolat; teljesen ellenkezik az arab szellem traditionális irányával. Azon körökből kölcsönözték át a muhammedán jogászok, a hol a római joggal megismerkedtek, ezen jogrendszer befolyása alatt. És tényleg a jus non scriptumot elismerő iskola Mesopotámiában keletkezett s virágozott, és a muhammedán tudósok által *'irâki* (azaz mezopotámiai) iskolának neveztetik is.

A jus non scriptum alkalmazásának legáltalánosabb és legrégibb módja a muhammedán jogtudományban az, a mit ők *Ra'j*-nak azaz *nézetnek,* jobban mondva a kompetensnek elismert jogtudósnak az irott törvénynyel ellenkezésbe nem kerülő, ellenben azt kiegészitő vagy azt magyarázó *egyéni nézete,* ugyanaz, a mit más körben *opinio prudentium* néven ismerünk.

Midőn azt mondom, hogy ez *opinio* a hagyományozott jus scriptummal ellenmondásba nem jő, úgy e körülmény csupa fiction alapszik. A muhammedán jogtudósok bőven éltek ama joggal, melylyel a rómaiaknál a Prudentes birtak, tudniillik az *interpretatio juris civilis*-sel. És, a mint ezt másutt bőven kimu-

tattam, a muhammedán jogászok törvénymagyarázata az irás által megszabott törvényt egyenesen halomra döntötte, midőn a gyakorlati élet az irott törvény szigorát keresztülvihetetlennek mutatta. A »*corrigere leges propter utilitatem publicam*« oly eljárás, melyet muhammedán jogtudósok bőven alkalmaztak, és az a meggyőződésem, hogy e módszer alkalmazását a római jog fejlődésétől leszték el. A muhammedán jog Ra'j-járól, mint a jogfejlesztés egyik főmozzanatáról, szóról szóra elmondhatjuk azt, a mit a római jognak a fennálló törvények magyarázása által végbement fejlesztéséről ennek történetirói mondanak[1]).

Szóljunk egy pár szót a Ra'j-ról és állásáról a muhammedán jogban.

A *Ra'j*-nak alkalmazása a muhammedán jogtudományban, mint a gyakorlati jogi élet visszautasithatatlan követelménye fejlődött. Az elméleti kánontudós könnyen utasithatta vissza a Ra'j-nak, mint jogi forrásnak érvényességét: ő csak tanulmányozta a megirt és hagyományozott törvényforrásokat, a mindennapi élet változatokban gazdag eseteivel semmi dolga sem volt. De egy gyakorló biró 'Irâk-ban, vagy valamely más, az arab iszlámnak alávetett tartományban, nem érte be a gyakorlatban a hidsázi forrásokkal, a melyek a különféle országokban naponkint felmerülő összes kérdésekre nézve, a melyek nem estek ama források szemkörébe, egyáltalában nem adhattak kellő felvilágosítást. A tény, melyet *Al-Sahrasztîni* — a mohammedán vallásfelekezetek történetirója — e szavakkal jellemez: »Az irott szövegek korlátoltak, a mindennapi élet esetei ellenben korlát-nélküliek, a véges pedig a végtelent nem foglalhatja magában,«[2]) ez adta meg a lökést a speculativ elemeknek a jog deductiójába való behozatalára. Hiszen, hogy csak egyet emlitsünk, az iszlámnak újonnan meghóditott tartományaiban a hidsáziaktól lényegesen különböző magánjogi viszonyok ural-

---

[1]) Áll nevezetesen mindaz, a mi Savigny-nál: *System des heutigen römischen Rechtes* I. köt. 294. lapon és Marczoll: *Lehrbuch der Institutionen des römischen Rechtes* 52. lap. (10. kiadás) e magyarázó eljárás jellemzése tekintetében előadatik.

[2]) *Book of religious and philosophical sects by Muhammed Al-Shahrastani* (ed. W. Cureton, London 1846.) p. 154.

kodtak, részben olyanok, melyek az ország agrárius hagyományaiban gyökereztek, részben pedig olyanok, a melyeket épen az arab hóditás idézett elő; hogyan felelhetett volna meg tehát egy egészen más feltételekből kiinduló codex azokra a kérdésekre, melyek amaz új viszonyokból származtak? Ilyen és ezekhez hasonló jelenségek, igy különösen az is, hogy a meglevő jogforrások nem határozott kört írtak le, hanem csak alkalmilag keletkezett döntvényeket nyujtottak, a melyek még azon a földön sem, a melyen keletkeztek, nem voltak elégségesek minden jogi kérdés eldöntésére; e jelenségek arra kényszeritették a birákat, hogy magokat illetékeseknek tartsák arra, hogy a meglevő, szentnek tartott anyag szellemében s összehangzásban vele, egyéni véleményöket, belátásukat jogosultnak ismertessék el oly concrét esetekben, melyekben a hagyományos törvény nem adott felvilágositást. Hogy mennyire érezték szükségét a jogforrások ilyen kiegészitésének, abból is látszik, hogy még a merev traditionariusok is, bár kedvetlenül, de engedve a tények kényszeritő hatalmának, a Ra'j alkalmazásába belenyugodtak. De azért a legvégső határig követték rendszeröket, a mennyiben, hogy minden concrét esetre nézve egy hagyományos törvény lehessen kezők ügyében, a melyet aztán a gyakorlatban követhetnek, gyakran — a mint fönnebb a 11-ik lapon már ki is emeltük e tényt — nem is törődtek a traditió hitelességével, ha arról volt szó, hogy a biró itélete számára hagyományos tekintélyt kell kimutatni. Ily önámitás által legalább a formának akartak eleget tenni. Abu Dávud — igy értesülünk — a »leggyöngébb« traditiót is fölvette gyüjteményébe, ha a jog valamelyik paragrafusára nézve nem volt hitelesebb traditió feltalálható. Sok hagyomány-hamisitás ezen elvi törekvésből vehette eredetét, hogy a Ra'j-ot, legalább látszólag, a mennyire és a meddig csak lehetséges kikerüljék. Mert hiszen ama koholt hagyományok még sem voltak egyebek, mint hagyomány alakjába öltöztetett Ra'j. Sa'binak ezen mondást tulajdonitják: »A Ra'j olyan mint a dög, csak ha nagyon megszorul az ember, használja fel táplálék gyanánt.« S tényleg itt-ott azon megjegyzéssel találkozunk, hogy még gyakorló birák is makacsul ellene szegültek a Ra'j alkalmazásának. De azért aligha voltak sokan azok, a kik, mint a 209-ben meghalt Hafsz b. 'Abdallāh

Al-Nisâbûrî, magokról azt mondhatták volna, hogy húsz évig foglalták el a bírói hivatalt a nélkül, hogy csak egyszer is Ra'j alapján döntöttek volna.

A Ra'j követői, a subjectiv mozzanatoknak a jog deductiójában való elismerésére, a jogczímet a hagyományozott isteni törvény szellemében találták. Hivatkoznak — igaz ugyan, hogy nem lehet biztosan tudni, vajjon már a régibb korban is történt ez — pl. arra, hogy az isteni törvény két tanúnak tanuságtételét és az esküt bírói bizonyitéknak tekinti. De hát nincs kizárva a lehetőség, hogy a tanúk bona vagy mala fide hamis tanuságot tesznek, vagy hogy az esküt hamis állitás bizonyitására teszik le. Mégis e bizonyitékok alapján, legjobb meggyőződése szerint dönti el a bíró a fenforgó jogi esetet. Aztán pedig az iszlám bírói gyakorlatának legrégibb történetéből is hoznak bizonyitékokat — persze nagyon kétes hitelü traditiókat — hogy hagyományos decisiók hiányában a Ra'j-ot minden ellenmondás nélkül jogiforrás gyanánt használták. Mind a »társak« (azaz Muhammed korabeli követői) a kik a joggyakorlat élén állottak, igy vélekedtek legyen s az első khalifák helyeselték eljárásukat; s azért senki sem fogja kétségbevonni igazhitűségöket vagy őket olyan ujitások behozatalával gyanusitani, a melyeket az Isten megtiltott. Igy már Abû Bekr-ről beszélik, hogy mikor két peres fél bírói itéletét kérte, először Isten könyvében keresett döntést; ha benne a fenforgó esetet eldöntve találta, akkor az Isten által kinyilatkoztatott itéletet mondotta ki; ha nem találta itt, a prófóta szunnájában keresett itéletet; ha itt sem talált határozott döntést, megkérdezte a társakat, hogy ismernek-e olyan itéletet a prófétától, a mely a jelen esetre alkalmazható volna. Ha ezen kisérlet sem sikerült, akkor a község fejeivel tanácskozott s azon nézet szerint döntött, a melyben mindnyájan megegyeztek. Igy szokott 'Omar is cselekedni. Ibn Masz'ûd hasonlóképen azt közli, hogy oly esetekben, a mikor sem a könyvből, sem a szunnából, sem a jámborok beszédeiből és cselekedeteiből nem lehet az itéletet levonni, a bíró önállóan a maga nézete szerint itéljen »a nélkül, hogy mondaná: ‚Ez az én nézetem, de félek azt alkalmazásba venni': mert, hogy mi van megengedve, az világos, hogy mi van megtiltva, az is világos, de a kettő közt kétes esetek vannak; hadd határozza meg azt, a mi fölött kétkedel az,

a mi iránt nincs kétséged.« De a legfontossabb és legelterjedtebb bizonyitékot képezik azon utasitások, a miket már a próféta és későbben 'Omar a meghóditott tartományokba küldött biráknak adtak legyen; ezek legnyomósabb bizonyitékai a Ra'j védőinek, a kik eme érvényességének az iszlám első idejébe felnyuló tekintélyt és forrás régi traditiót igyekeztek tulajdonitani. Mu'âd b. Dsabal, a ki a próféta meghagyásából Jemenbe ment, küldőjének azon kérdésére, hogy milyen elvek szerint fogja hatáskörében a jogot kezelni, azt felelte, hogy oly esetekben, a melyekben az írásban és a traditióban nem talál felvilágositást, a maga Ra'j-a szerint fog itélni. A próféta e szándék fölött a következő szavakban fejezte ki helyeslését: »Hála legyen az Istennek, hogy Isten profétája küldöttjét azon nézetre segiti, mely Isten prófétájának tetszik.« 'Omar pedig a biróvá tett 'Surejhnek a következő utasitást adta: »Ha valamit Allâh könyvében találsz meg, ne kérdezz többé senkit; ha nem találsz meg valamit világosan Allâh könyvében, tartsd magad a szunnához, ha pedig a szunnában sem találod meg, akkor kövesd önállóan a magad nézetét.« Még más, minden valószinűség szerint apokryph birói utasitásokat kellene említenünk, a melyek 'Omar nevéhez fűződnek, nevezetesen egyet, melyben Abû Mûszâ al As'ari-nak az analogia alkalmazása ajánlta, természetesen abban az értelemben, melyben annak megengedhetőségét a rideg traditionalismust és a speculativ irányt közvetitő iskolák formulázzák. Ez igy szól: ..... »Eszed, eszed (legyen) az oly dolgoknál, a melyek bensődben ingadoznak, ha az Isten könyvében és a próféta hagyományában nem találsz rólok semmit. Ismerd meg az analogiákat és hasonlatosságokat és hasonlitsd össze magadban e dolgokat; s maradj a mellett, a mi legkedvesebb az Istennek és az ő prófétájának, s a mi a legvalóbbszinű.« Ezen hosszabb birói utasitásból vett szavakban úgy találjuk a jogtudomány terminologiáját, a mint az csak később vált általános keletűvé. Hogyha amaz elbeszélések hitelesek volnának, melyekben a biráknak Ra'j alkalmazása ajánltatik, akkor a conservativ traditionariusok ellenkezése a Ra'j-al szemben, Muhammed és 'Omar tekintélye ellenében megfoghatatlan volna. Hanem épen azok authentiájának kétségbevonása s annak a kimutatása, hogy az illető tudósitások isznâdja a traditió tu-

domány törvényeinek nem felel meg, a legfőbb fegyver, melylyel az ellenséges iskola azoknak bizonyitó erejét megtámadja. S tényleg ezen utasitásoknak kritikai vizsgálata is kénytelen azoknak hitelességét megtámadni. Olyan fogalmak és műszók vannak bennök, a melyek ezen határozott jelleggel csak későbbi korból származhatnak. Al-Beládorî-nál (69—75. l.), ki a Mu-âd b. Dsabalnak adott utasitásokat bőven közli, a fennérintett pont nincsen megemlitve. A Ra'j-barátok bizonyitékainak e kifogásolt hitelessége mellett tehát az ellenkező véleményen levők tovább is megtarthatták ama rossz jelentésnek a tudatát, melyet a *R'aj* szónak mint theologiai műszónak tulajdonitottak, *Al-ra'j*, a mely önmagában (a jó jelentést megszüntető jelző nélkül) a közönséges arab nyelvhasználatban kedvező jelentésü szó, és mint jó, helyes, meggondolt, okos nézet a »*Hava*-nak«-meggondolatlan elhatározásnak, a tévedő szenvedély sugallatának ellenébe tétetik, a conservativ traditionarius értelemben határozott rossz mellékjelentéssel biró szóvá, és a theologiai nyelvhasználatban ama Havá-al majdnem egyenlő jelentésűvé sülyedt. Anynyit azonban a traditionális irány legszélső képviselői is megengednek, hogy a Ra'j-ot már első nemzedékében a muhammedán történelemnek a »társak patriarchális korszakában« is alkalmazták, természetesen azon megszoritással, hogy mindenki, a ki alkalmazta, erélyesen tiltakozott bizonyitó erejének elismerése ellen, és a maga részéről ilyen gondolatot visszautasitott. A muhammedán történelemnek ezen első korszakában az egyéni belátás szerint való döntés még egészen határozatlanúl, minden sajátképi irány és módszer nélkül lépett fel; csak a következő korszakban nyert a Ra'j határozott alakot, s ekkor kezd biztos irányban haladni. Ekkor a Ra'j az analogiának logikai formáját (arabul: kijâsz) ölti magára. Ha előbb azt szokták mondani: »Ott, a hol nincs irott vagy hagyományozott törvény, a törvényben előre nem látott viszony előtt álló biró a maga nézetét hivhatja segitségül,« ugy most azt mondották: »Az egyéni nézet ezen alkalmazásának az analogia keretében kell mozognia, a mely az egyéni belátás önkényének megmutatja az utat, a melyen érvényességre juthat.« A kijâsz meghatározása és alkalmazásának módjára nézve — Ibn Hazm előadása szerint — egymás mellett két módszer fejlődött ki. Mindkettő megegyezik abban, hogy

olyan eseteket, a melyekben nem lehet az irott vagy hagyományozott törvényből itéletet meriteni, amaz elismert forrásokban előforduló itélettel való összehasonlitás alapján kell dönteni. Csak a speculativ módon megismerendő tertium comparationis tekintetében tér el egymástól a két módszer. Mig az egyik azt rendeli, hogy a két egymással viszonyba hozott jogi eset, t. i. az irott és az ujonnan fölmerült közt anyagi hasonlóságot kell keresni, a másik módszer azt követeli, hogy az összehasonlitásúl idézett hagyományos törvénynek okát, ratióját (*'illat*) kell kikutatni, a törvénynek szellemét kell kifürkészni és megvizsgálni, valjon a szabadon kigondolt okviszony, melyben a törvény egy irásba nem foglalt elvhez áll, az ujonnan fölmerült esetet magában foglalja-e vagy nem?

Még csak annyit akarunk e futólagos jellemzés végén megemliteni, hogy az a kérdés, vajjon szabad-e valamely törvénynek okát fürkészni, a későbbi theologiát igen élénken foglalkoztatta, s hogy még az analogiát kedvelő iskolák sem feleltek erre mindig igennel. [1])

Én úgy hiszem, hogy maga a tény, hogy a jogfejlesztésnek az *analogia* utján való létesitése, a törvénynek analogisticus magyarázata a traditió hívei körében oly nagy ellenmondásra talált, oly annyira, hogy a muhammedán jogászok a speculativ elemek elismerése vagy visszautasitása szerint két ellentétes táborra oszoltak: mondom, hogy maga e tény is azt bizonyitja, hogy a speculativ jogmagyarázat, különösen pedig e módszer főfő-eleme, az *analogia* nem a muhammedán jog eredeti talaján termett.

Nem kételkedhetünk abban, hogy az *analogia* alkalmazását a muhammedán jogászok a római jogból kölcsönözték.

Ha olvasóim azokat a példákat sziveskednek tekintetbe venni, melyeket egy másik speciálisabb munkámban a muhammedán jog analogiáiról felhoztam, úgy hiszem, ők is meggyőződést szereznek arról, hogy az analogia alkalmazása e téren szakasztott mása a római jogászok analogizáló eljárásának. »Ex eadem lege duodecim tabellarum libertarum et libertorum tutela ad patrones .... non quia *nominatim ea lege de hac*

---

[1]) Lásd *Die Zâhiriten* 5—12. lapján.

tutela cavetur, sed quia perinde accepta est *per interpretationem atqui si verbis legis introducta esset*« *Gaius* e szavai [1]) a muhammedán jogászok analogiai eljárására szóról szóra alkalmazhatók.

Egyátalán a jus non scriptum-nak a traditiósok által váltig visszautasitott elve, a mint vele a muhammedán jogtudományban mint annak egyik alkotó elemével találkozunk, melynek létezése tette csak lehetővé a hiányos hagyományokkal szemben a muhammedán jognak keletkezését: nem arab eredetű. Egyenesen idegen befolyásra vall, és e befolyás nem eredhetett máshonnan, mint a római jogot művelő körökből.

Valamint az *analogia* és *opinio* tekintélye, úgy határozottan a római jogra vall mint forrására a muhammedán jogtudomány egy másik igen fontos és majd csaknem általánosan elismert elve: az úgynevezett *idsmâ'* jogforrási természete. A muhammedán jogtanárok tudniillik azt tanitják, hogy a jus scriptum hiányában törvény erejével bír a *consensus ecclesiae* vagy *consensus doctorum ecclesiae*. Ha kimutatható, hogy bizonyos kérdésre nézve az iszlám tekintélyei a különféle nemzedékek folytán, akár ugyanezen tant hirdették, vagy egyenlő gyakorlatot követtek, vagy akár csak bizonyos irányban hallgatag beleegyezésöket adták, akkor e három rendbeli consensus bármelyikének *vim legis*-t tulajdonitanak a későbbi nemzedékek tudósai. Az igaz, hogy a muhammedán jogtudomány különféle iskolái a consensus-nak mint jogforrásnak értelmezésében elágazó véleményeket hirdetnek. Igy p. o. némelyek csak is Muhammed ugynevezett »társainak« (szahhâba) consensusát ismerték el jogforrásnak. De bármily szétágazók legyenek is a consensus közelebbi mozzanatainak meghatározásai a muhammedán jogi iskolákban, e jogforrás elvi elismerésére nézve mindnyájan egyetértenek. Nem kételkedem pedig abban, hogy ezen elv nem egyéb, mint alkalmazása azon *Severus* császárnak tulajdonitott tanitásnak: »in ambiguitatibus quae ex legibus proficiscuntur, *consuetudinem aut rerum perpetuo similiter judicatarum auctoritatem* vim legis obtineri deberi.«

A consensus elvének átkölcsönözése annál természetesebb és könnyebb volt, a mennyiben épen ez a jogi elv az egyházjog-

---

[1]) Institut. lib. I. 165.

ban is mély gyökeret vert. A következő fejezetben pedig látni fogjuk, hogy a muhammedánok egyházi részről ismerkedtek meg a római jog rendszerével. Tertullianus e szavai: »*Quod apud multos unum invenitur non est erratum sed traditum*« (Praescript. advers. haeretic.) számos változatokban majd csaknem szóról szóra találhatók a muhammedán tanárok mondásai között, akár jogi, akár dogmatikai téren.

IV.

A muhammedán jogforrásoknak a római jogéival való egyezése kimutatásában még tovább mehetnénk. Megemlíthetnők, hogy a *fetva*, a mint az a muhammedán jogfejlődés első idejéből ismeretes, teljes mása a *responsa prudentium*nak, és még sok egyéb apró egyezésre terjeszkedhetnénk ki, melyeknek alapos elbirálására azonban csakis jogtörténeti téren szakavatott tudós volna hivatva.

Egy feltünő jelenségre azonban mégis rá kell irányoznom az ázsiai kulturtörténet barátainak figyelmét: azon szerintem nem puszta véletlenre visszavezethető tényre, hogy az araboknak azon szava, melylyel mintegy terminus-technicussal magát a jogtudóst elnevezik, oly szakasztott mása a rómaiaknak megfelelő elnevezésnek, hogy ha itt nem pusztán a véletlen szeszélyével van dolgunk, már maga e tény is a római jogi institutióknak a muhammedánokéira való nagy hatására engedne következtetnünk. Az a szó, melylyel a muhammedánok a magok törvénytudományát jelölik »*al-fikh*«eredeti értelme annyi, mint *okosság, belátás,* belőle van képezve a *fakîh* (többes szám: fukahâ) szó, mely eredetileg *belátó, okos embert* jelöl, később pedig [1]) kizárólag a *jogász* megnevezésére foglaltatott le. Nem a *prudens*-nek és a (juris) *prudentiá*-nak szószerinti forditásával van-e dolgunk ez esetben?

És magának a jognak definitiója, mint »*rerum humanarum ac divinarum notitia*« is hagyott nyomot a muhammedánok

[1]) A *fikh* és *fakîh* szavak jelentésének történetéről bővebben értekeztem *Die Záhiriten* stb. 19. lapján.

körében.[1]) Egészen az iszlám V. századáig általán az volt a muhammedán tudósok tana, hogy a jogtan az isteniekkel foglalkozó tudományok körébe tartozik. Csak *Al-Gazzâlî* hires muhammedán vallásbölcsész, midőn a formalistikus elemnek a vallásban háborút izent,[2]) dolgozott azon, hogy a jogtudománynak a *divinarum rerum notitia*-jára vonatkozó méltóságát eltörölje. »Hogyan is volna képzelhető —úgymond — hogy a házasság felbontását, házasfelek közötti perlekedést, az előleges fizetéssel járó adásvevési ügyleteket, a bérleti viszonyokat és egyéb ily polgári dolgokat tárgyaló tudomány az ember jövendőbeli üdvözülésével összefüggésben álljon?«[3])

De tegyük hozzá, hogy Al-Gázzâlî nem szószólója a muhammedán theologia közvéleményének sem a maga idejére, sem pedig későbbi századokra nézve. Hisz épen arról a munkájáról, melyből az ép emlitett nyilatkozatát idéztem, Ibn Hamdin, kordovai kádi a XI. században azt a fetvát adta ki, hogy a ki elolvassa azt, már eo ipso hitetlen ember, minélfogva e munkának összes példányait máglyára kell vetni. Ezt a példát a fejedelem meg is erősitette azzal, hogy a kinek házában e munka találtatnék, halálra és birtokainak elkobzására itélendő.[4])

V.

De két főkérdésre még felelettel tartozunk. Melyik volt az az érintkezési pont, melyen az arabok a római jogiskolákkal találkoztak, és ha létezett ily pont, feltehető-e és kimutatható-e oly mérvű és oly irányu érintkezés a két kör között, mely egy egész sereg jogi alapelv átkölcsönzését lehetővé tette?

E kérdésekre az arabok kulturtörténetének mai állásából teljesen határozott feleletet lehet adni. Véleményem szerint az

---

[1]) Lásd Sachau *Zur ältesten Geschichte des muhammedanischen Rechts* (Bécs, 1870) 14. l.

[2]) Jellemzését lásd *Jelentésemben a m. tud. akadémiai könyvtár számára Keletről hozott könyvekről* (Budapest, 1874.) 19—20. l.

[3]) Lásd Die *Zâhiriten* stb. 182. l.

[4]) Dozy, *Geschichte der Mauren in Spanien bis zur Eroberung Andalusiens durch die Almoraviden* II. köt. 387. lap.

arabok részéről a római jogrendszerből történt kölcsönzések, minthogy a jogtan alapelveit illették, melyeken később a muhammedán jog teljes rendszere felépült, csakis ott történhettek, a hol a sajátképi muhammedán jogtudomány legelőször megalakult. A muhammedán jogi iskolák, ellentétben a pusztán traditionalis, azaz a positiv irott jogforrásokat tanulmányozó iskolákkal, az iszlám II. századában létesültek legelőször, még pedig Szyriában és Mezopotámiában. Ekkor és itt keletkezett a jus non scriptum elismerésének rendszeres alkalmazása a régi, pusztán traditionalis iskola ellenzése mellett. De ugyanazon időben VIII—IX. század Kr. u. ugyancsak Mezopotámiában még virágzóban voltak a keresztény egyház köreiben azon jogi tanulmányok, melyek a római jognak a keleti tartományokra való alkalmazását mutatják elé. Tudjuk, hogy a nesztoriánus egyház Mezopotámiában és Persiában egy gazdag jogi irodalmat fejtett ki; rendszeres előadásokat, compendiumokat és törvénytárakat szerkesztettek szyr nyelven, és a szyr irodalomtörténet egész sorát emliti az akkor tájt élt egyházi tudósoknak, kik munkáikban a római jogon alapuló törvénytudományt müvelték és előbbrevitték.

E tanulmányok az arab hóditás után is nem pusztán elméleti jelentőséggel birtak, hanem igen előkelő gyakorlati értékök is volt. A muhammedánok ugyanis a meghóditott keresztény népnek autonom jogszolgáltatást engedélyeztek, sőt a keresztény egyházi biróságok itéleteinek végrehajtására saját közegeiket rendelkezésre bocsátották. Ily körülmények között a jogi tanulmányok még a muhammedán hóditás után sem vesztették el azt a fontosságot, melylyel ez idő előtt birtak. Ez igen fontos és a muhammedán kormányzás szellemére nézve fölötte érdekes ténynyel bővebben foglalkoznak *Bruns* és *Sachau* berlini tanárok, az V. századból való egy szyr törvénykönyv kiadása alkalmával, mely a muhammedán hóditás után is érvényben volt és melyet gyakorlati czélokra arab nyelvre is leforditottak. [1])

---

[1]) *Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert.* Leipzig 1880. A fenn emlitett tényeket tekintve, lásd különösen e munka 173—177. lapjait.

Ily körben tehát meg volt adva az alkalom arra, hogy a muhammedán tudósok, midőn a hagyomány által nyujtott anyagot a gyakorlati élet számára használhatóvá akarák tenni, hogy azon módszerekhez folyamodjanak, melyet a környezetökben élő egyházi jogtudósok alkalmaztak. Nem kell ugyanis azt hinni, hogy a muhammedánok tudós körei a keresztény egyháziaktól teljesen elszigetelve éltek, és hogy elzárkóztak minden az idegen vallás részéről eredő befolyás elől. Hogy nem igy áll a dolog, azt különösen Kremer Alfréd kimutatásai óta biztosan tudjuk. Kremer t. i. azt mutatta ki, hogy a muhammedán egyházban, az iszlám II. századában támadt dogmatikai viták és az azokból kifejlődött dogmatikai pártok és felekezetek egyenes utánzásai és kölcsönzései azon dogmatikai vitáknak és pártoknak, a melyek ugyanazon időben a keleti, nevezetesen a szyr egyházban felléptek volt, és hogy az egykorú keresztény egyházban uralkodó theologiai kérdések azok, melyek a mohammedán dogmatika keletkezésére a legelső ösztönzést nyujtották. Ily érintkezésre különösen a khalifátus székvárosa Damaszkus nyujtott alkalmat, hol az umajjád khalifátus uralkodása alatt a keresztény theologia egy nevezetes iskolája virágzott, melynek főképviselői Johannes Damascenus — kinek atyja 'Abdalmalik khalifa egyik udvari hivatalnoka is volt — és Theodoros Abucara. Az irodalomban mindkettőtől fenmaradtak vitázó beszélgetések, melyek közöttük és muhammedán theologusok között folytak. A kereszténységnek szabad helyzetéből az umajjad khalifa székvárosában számos érintkezési pontok támadtak közötte és az iszlám keletkező tudománya között. »A dialektikai tekintetben finoman iskolázott görög theologusoktól legelőször tanulták el az arabok az általok később oly nagyrabecsült bizonyitási mesterséget, és sajátitották el azt a dogmatikai szőrszálhasogatást, melytől a byzánczi tudomány áradozott. Csak ily módon érthető meg az a meglepő hasonlatosság, mely a byzánczi keresztény és a muhammedán dogmatika rendszerei között mutatkozik.« [1])

Ha már most a dogmatika tekintetében a muhammedánok Damaszkus keresztyén egyháztudósai befolyása alá helyez-

[1]) *Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams* (Leipzig 1873.) 2—8. lapjain.

ték magokat, oly annyira, hogy még a dogmatikai műszók egynémelyike is egyenes forditása e megfelelő görög dogmatikai műszónak, van-e valami feltűnő abban, hogy a jogi tekintetben teljesen járatlan, és, mint már emlitettük, minden jogfejlődési előzmény nélkül szűkölködő arabok, abban a pillanatban, midőn keletkező állami életök törvények alkotására szoritotta őket, a környezetökben divó római jogból kölcsönözték a módszert, melyet aztán saját törvényforrásaikra alkalmazván, a muhammedán jog kifejlését lehetővé tették?

E kölcsönvétel feldolgozásában, szellemi elsajátitásában sok eredetiséget, valódi tehetséget tanusitottak a muhammedánok. De a jogtudomány fejlesztésében is, mint szellemök sok egyéb tényében, az alapvető gondolatokat idegen körökből vették. Ezt a tényt akartam jelen értekezésemmel bebizonyitani.

Melléklet öt khálymik dana hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. Szám. A classica philologiának és az összehasonlitó árja nyelvtudománynak mivelése hazánkban. Székfoglaló Bartal Antal l. tagtól 1874. 182. l. 40 kr. — IV. Szám. A határozott és határozatlan mondatról. Barna Ferdinand l. tagtól 1874. 31 l. 20 kr. — V. Szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről. tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. Dr. Goldziher Ignácztól. 1874. 42 l. 20 kr. — VI. Szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyüléséről. Hunfalvy Pál r. tagtól. — II. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartottgyüléséről. Budenz József r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. Szám. Az új szókról. Fogarasi János r. tagtól 15 kr. — VIII. Szám. Az új magyar orthologia. Toldy Ferencz r. tagtól. 1875. 28 l. 15 kr. — IX. Szám. Az ik-es igékről. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1875. 32 l 15 kr. — X. Szám. A nyelvujitásról. Szarvas Gábor l. tagtól. 1875. 25 lap. 15 kr

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. Szám. Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. Szám. A neo- és palaeologia ügyében. Brassai Sámuel r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. Szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. Barna Ferdinánd lev. tagtól. 1875. 48. l. 30 kr. — IV. Szám. Brassai és a nyelvújítás. Ballagi Mór r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. Szám. Emlékbeszéd. Kriza János l. t. felett Szász Károly l. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. Szám. Művészet és nemzetiség. Bartalus István l. tagtól. 1876. 35 l. 20 kr. — VII. Szám. Aeschylos. Télfy Iván lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. Szám. A mutató névmás hibás használata. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. Szám. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvujitásra nézve. Imre Sándor l. tagtól 1876. 97. l. 60 kr. — X. Sz. Béczy Károly emlékezete. Arany László l. tagtól 10 kr.

Hatodik kötet. 1876.

I. Szám. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. Mayr Auréltól. 10 kr. — II. Szám, A mandsuk szertartásos könyve. Bálint Gábortól 10 kr. — III. Szám. A rómaiak satirájáról és satirairóikról. Dr. Barna Ignácz l. tagtól 20 kr. — IV. Szám. A spanyolország arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlitva a keleti arabokéval. Goldziher Ignácz l. tagtól. 50 kr. — V. Emlékbeszéd Jakab István l. t. fölött. Szász Károly r. tagtól 10 kr. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapitása történetéhez. I. Szilágyi István l. tagtól. II. Vaszary Kolozstól. III. Révész Imre l. tagtól. 60 kr. — VII. Emlékbeszéd Mátray Gábor l. t. felett. Bartalus István l. tagtól. 10 kr. — VIII. A mordvaiak történelmi viszontagságai. Barna Ferdinánd l. tagtól. 20 kr. IX. Eranos. Télfy Iván lev. tagtól. 20 kr. — X. Az ik-es igékről. Joannovics György l. tagtól 40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvujitás ügyében. Barna Ferdinánd l. tagtól 50 kr. — II. Podhorszky Lajos, magyar-sinai nyelvhasonlitása. Budenz József r. tagtól 10 kr. III. Lessing (székfoglaló). Zichy Antal lev. tagtól. 20 kr. — IV. Kapcsolat a Magyar és szuomi irodalom között Barna Ferdinánd, lev. tagtól. 10 kr. — V. Néhány ősmüveltségi tárgy neve a magyarban. Barna Ferdinánd l. tagtól. 30 kr. VI. Rankavis Kleon uj-görög drámája. Télfy Iván lev. tagtól. Ára 30 kr. — VII. A nevek uk és ük személyragairól. Imre Sándor l. tagtól. 20 kr. — VIII. Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — IX. A töröktatár nép primitiv culturájában az égi testek. Vámbéry Ármin r. tagtól. 10 kr. — X. Bátori László és a Jordánszky-codex bibliaforditása. (Székfoglaló.) Volf György l. tagtól. 10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. Corvin-codexek. Dr. Ábel Jenőtől. 60 kr. — II. A mordvaiak pogány Istenei s ünnepi szertartásai. Barna Ferdinánd l. tagtól. 50 kr. — III. Orosz-lapp utazásomból. Dr. Genetz Arvidtól. 20 kr. — IV. Tanulmány a japáni müvészetről. Gróf Zichy Ágosttól. 1 frt. — V. Emlékbeszéd Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhúnyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, Pázmándon rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbizásából tartotta Szász Károly r. t. 10 kr. — VI. Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — VII. Az úgynevezett lágy aspiráták phoneticus értékéről az ó-indben. Mayer Auréltól. 60 kr. — VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Dr. Ábel Jenőtől. 80 kr. — IX. Ujperzsa nyelvjárások. Dr. Pozder Károlytól. 50 kr. — X. Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Székfoglaló Imre Sándor r. tagtól. 30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. Budentz J. r. tagtól 10 kr. — II. A Boro-Budur Jáva szigetén. Dr. gróf Zichy Ágost l. tagtól 40 kr. — III. Nyelvünk ujabb fejlődése. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — IV. A hunnok és avarok nemzetisége. Vámbéri Ármin r. tagtól 30 kr. — V. A Kún- vagy Petrarka-codex és a kúnok. Hunfalvy Pál r. tagtól. 30 kr. — VI. Emlékbeszéd Lewes Henrik György külső tag fölött. Szász Károly r. tagtól. 10 kr. — VII. Ős vallásunk főistenei. Barna Ferdinand l. tagtól 40 kr. — VIII. Schopenhauer aesthetikája. Dr. Ruzsicska Kálmántól. 10 kr. — IX. Ős vallásunk kisebb istni lényei és áldozat szertartásai. Barna F. l. tagtól. 30 kr. — X. Lessing mint philologus. Dr. Kont Ignácztól 30 kr. — XI. Magyar egyházi népénekek a XVIII. századból. Székfoglaló. Bogisich Mihály l. tagtól 50 kr. — XII. Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. Simonyi Zsigmond l. tagtól 20 kr.

Tizedik kötet.

I. A jelentéstan alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések. (Székfoglaló.) Simonyi Zsigmond l. tagtól. 30 kr. — II. Etzelburg és a magyar húnmonda. (Székfoglaló). Heinrich Gusztáv l. tagtól. 20 kr. — III. A M. T. Akadémia és a szómi irodalmi társaság. Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — IV. Értsük meg egymást. (A neologia és orthologia ügyében.) Joannovics György t. tagtól. 30 kr. — V. Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. Ballagi Mór r. tagtól. 10 kr. — VI. Euripides tropusai összehasonlitva Aeschylus és Sophocles tropusaival. Míveltségtörténeti szempontból. (Adalék a költészet összehasonlító tropikájához.) Dr. Petz Vilmos tanártól. 60 kr. — VII. Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. Szász Károly r. tagtól. 10 kr. — VIII. Cantionale et Passionale Hungaricum. Bogisich Mihály l. tagtól. 30 kr. — IX. Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig. Jakab Elek l. tagtól. 50 kr. — X. Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett. Dr. Heinrich Gusztáv l. tagtól. 40 kr. — XI. Ujabb adalékok a magyar zene történelméhez Bartalus István l. tagtól. 40 kr. — XII. A magyar romanticismus. (Székfoglaló). Bánóczi József l. tagtól. 10 kr. — XIII. Ujabb adalék a magyar zene történelméhez. Bartalus István l. tagtól. 40 kr.

Tizenegyedik kötet.

I.	Ugor vagy török-tatár eredetü-e a magyar nemzet? Hunfalvy Pál r. tagtól.	20 kr.
II.	Ujgörög irodalmi termékek. Dr. Télfy Iván l. tagtól. . .	40 kr.
III.	Középkori görög verses regények. Dr. Télfy Iván l. tagtól.	30 kr.
IV.	Idegen szók a görögben és latinban. Dr. Pozder Károlytól.	50 kr.
V.	A csuvasokról. Vámbéry Ármin r. tagtól	30 kr.
VI.	Szám. A számlálás módjai és az év hónapjai. Hunfalvy Pál r. tagtól	20 kr.
VII.	Telegdi Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. Majláth Béla l. tagtól	10 kr.

Budapest, 1884. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

